

Добринка Кузмановић

Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Семинар за друштвене науке

DOI 10.5937/kultura2276055K

УДК 053.6(100)"199/202"

316.4.051.6-053.6

прегледни рад

ОД „ДИГИТАЛНИХ УРОЂЕНИКА” ДО „ДИГИТАЛНИХ КРЕТЕНА” – МЛАДИ И ДИГИТАЛНИ ЈАЗОВИ

Сажетак: У раду се анализирају феномени дигиталног језика првог, другог и трећег нивоа у контексту генерација дигитализованих од рођења, с фокусом на индивидуалним разликама у дигиталној писмености младих, односно дигиталном језику другог нивоа. Почетком 21. века, са све већом доспунивошћу дигиталних технологија и интернета, долази до доспунивости смањивања дигиталног језика – у погледу физичког приступа, али и до његовог продубљивања – у погледу дигиталне писмености младих и добијања од коришћења дигиталних технологија у свакодневном животу. Упркос томе, дискурс о младима као дигиталним урођеницима, присутан је, и након две деценије од његовог појављивања, постојећу у неакадемском дискурсу. С друге стране, последњих година, под окриљем моралне панике, подигране пандемијом коронавируса, све је популарнији дискурс о младима као дигиталним кретенима, који, захваљујући интензивном коришћењу интернета, забављајући се до смрти, посипају све плочи, претварајући да угрозе цивилизацијске тековине људског друштва. Данашњи научници и истраживачи суочени су са сложеним питањима која изискују нијансиран теоријски приступ, лишен техно-утопистичких и техно-песимистичких предвиђања.

Кључне речи: дигитални јаз првог, другог и трећег нивоа, дигитална писменост, млади, дигитални урођеници, дигитални кретени

УВОД

З а генерације које су рођене након појаве дигиталне технологије и интернета, „дигитализоване од рођења”, током последње две деценије, сковани су бројни називи: дигитални урођеници (енгл. *Digital natives*)¹, миленијалци (енгл. *Millennials*)², пост-миленијалци (енгл. *Post-Millennials*)³, дигитална генерација

1 Prensky, M. (2001) Digital Natives, Digital Immigrants, *On the Horizon*, Volume 9, Issue 5.

2 Howe, N. and Strauss, W. (2000) *Millennials Rising: The Next Great Generation*. New York: Vintage Original.

3 <https://www.pewresearch.org/social-trends/2018/11/15/early-benchmarks-show-post-millennials-on-track-to-be-most-diverse-best-educated-generation-yet/>

(енгл. *Digital generation*), интернет генерација (енгл. *Internet generation*)⁴, Гуџл генерација (енгл. *Google generation*)⁵, ај-генерација (енгл. *I-generation*)⁶, мобилна генерација (енгл. *Mobile generation*), генерација Y (енгл. *Generation Y*), мултиаскин генерација (енгл. *Multitasking generation*), скринејџери (енг. *Screenagers*)⁷, расипројени или деконцентрисани (енгл. *Distracted generation*)⁸, генерације расипреној мозја (енгл. *Scatterbrains generation*)⁶ и видео-игричној мозја (енгл. *Video Game-Brain*)⁹, умрежени индивидуалисти (енгл. *networked individualists*)¹⁰, њосмајрачи културе (енгл. *cultural bystanders*)¹¹, дигитални варвари (енгл. *Digital barbarists*)¹², дигитални наивци (енгл. *Digital naives*)¹³, дигитални крејшени (фран. *Crétin digital*)¹⁴ итд. Иако различитог значења и вредносног предзнака (од радикалног „техно-оптимизма“ до радикалног „техно-песимизма“), сви ови називи (и конструкти) односе се на узрасне кохорте социјализоване уз дигиталне медије, односно на хомогене групе (дигитално писмених вс. дигитално неписмених младих), које се суштински разликују од генерација чији је живот започео у предигиталном добу.

На међугенерациски дигитални јаз, на самом почетку 21. века, пажњу јавности међу првима је скренуо амерички писац, дизајнер видео-игара, иноватор у области образовања и учења Марк Пренски [Marc Prensky], аутор популарне синтагме, а могло би се рећи, и зачетник дискурса о „дигиталним урођеницима“, које, због напредних дигиталних вештина и начина на који мисле и обрађују информације, супротставља „дигиталним имигрантима“ (енгл. *Digital immigrants*), генерацијама које су у дигитални свет први пут „крочиле“ у одраслом животном добу и које су дигитални језик училе као страни.¹⁵

Иако је, у одсуству ваљане емпиријске потврде, врло брзо постало јасно (чак и Пренском) да су дигитални урођеници мит, „дебата о дигиталним урођеницима“

4 Tapscott, D. (1998) *Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation*, New York: McGraw Hill.

5 Rowlands, I., Nicholas, D., Williams, P., Huntington, P., Fieldhouse, M., Gunter, B., ... Tenopir, C. (2008). The Google generation: the information behaviour of the researcher of the future, *Aslib Proceedings*, Volume 60, Issue 4, pp. 290–310.

6 Tvengi, Dž. M. (2017) *Internet generacija: dezorijentisanost dece u digitalnom dobu*, Novi Sad: Psihopolis institut.

7 Вотсон, Р. (2016) *Бугући умови*, Београд: Плато.

8 Jackson, M. (2018) *Distracted: Reclaiming Our Focus in a World of Lost Attention*, New York: Prometheus Books.

9 Термин је сковао јапански неуронаучник и професор Акио Мори.

10 Rainie, L. and Wellman, B. (2012) *Networked: The new social operating system*, Cambridge, MIT Press.

11 Terkl, Š. (2011) *Sami zajedno*, Beograd: Clio.

12 Sieber, A. (2021) Digital Barbarism: The New Colonization of the Mind. *Critical Arts*, Volume 35, Issue 5–6, pp. 252–260.

13 Hargittai, E. (2010) Digital na(t)ives? Variation in Internet skills and uses among members of the 'net generation'. *Sociological Inquiry*, Volume 80, Issue 1, pp. 92–113.

14 Desmurget, M. (2019) *La fabrique du crétin digital: Les dangers des écrans pour nos enfants*, Paris, France: Le Seuil.

15 Prensky, M. (2001), нав. дело.

веома је провокативна и плодна, а могло би се рећи и данас актуелна, више у неакадемским него у академским круговима. У прилог томе говоре бројни научни радови настали с циљем да се допринесе разрешењу ове дебате, позиционирани дуж континуума теоријских приступа (техно-оптимизам вс. техно-песимизам).

Друга синтагма из наслова овог рада – „дигитални кретени“, везује се за име француског неуронаука Мишела Демуржеа [Michel Desmurget] и његову књигу провокативног наслова „Фабрика дигиталних кретена: опасности екрана по нашу децу“ [La fabrique du crétin digital: Les dangers des écrans pour nos enfants], написану скоро две деценије након што је Пренски сковао синтагму „дигитални урођеници“ (прво издање књиге објављено је 2019. године)¹⁶, с циљем да демантује постојање дигиталних урођеника и упозори на настајање нових друштвених неједнакости, које су последица различите употребе дигиталне технологије, позивајући се и на резултате тестова интелигенције који указују да су дигитални урођеници прва деца која имају нижи количник интелигенције од својих родитеља.¹⁷

Док су дигиталне генерације на почетку 21. века више биле окружене (не)заснованим оптимизмом, оличеним у схватању Пренског, за данашње дигиталне генерације могло би се рећи да живе у друштвеном миљеу у којем доминира песимизам, поготову када је реч о популарној реторици. Пренски и Демурже нису усамљени у својим схватањима (нити су њихова схватања тако једнозначна!), листа техно-оптимиста и техно-песимиста знатно је дужа, што се може закључити и на основу броја термина с почетка текста (има их још!), скованих за генерације које су рођене током претходне две деценије, али ће о томе бити речи касније у тексту.

Упоредо с новим терминима и конструктима, настајали су и митови о дигиталним генерацијама. Да ли су млади који одрастају у дигиталној култури „имуни“ на дигитални јаз? Шта нам показују налази емпиријских истраживања, којих је, последњих деценија, све више и више? Да ли још увек постоји „мит о дигиталним урођеницима“ или се и постојање мита може сматрати митом? Да ли оптимизам/песимизам, који окружује дигиталне генерације у нашој дигиталној култури, има упориште у реалности?

Текст који је пред читаоцем написан је с намером да допринесе проналажењу одговора макар на нека од наведених питања која се тичу дигиталних јазова *уну-џар дигиталних генерација* – „дигиталних урођеника“ или „дигиталних кретена“, како год их назвали (најстарији припадници ове генерације данас су младе одрасле особе). За почетак, осврнимо се на кратак преглед историје појма дигитални јаз.

ОДРЕЂЕЊЕ И РАЗВОЈ ПОЈМА ДИГИТАЛНИ ЈАЗ

Појам *дигитални јаз* (енгл. *digital divide*) појавио се средином деведесетих година 20. века, најпре у политичком, а потом и у академском дискурсу, као резултат

16 Тренутно је у припреми издање књиге на српском језику, које ће објавити издавачка кућа Clio.

17 Desmurget, M. (2019), нав. дело.

све шире употребе дигиталне технологије и комерцијализације интернета на глобалном нивоу.¹⁸ Иако се не може поуздано тврдити ко је први употребио термин дигитални јаз (сматра се да је он најпре коришћен у Америци¹⁹, а да се убрзо проширио на Европу и остатак света), његово изучавање привукло је пажњу истраживача у различитим научним дисциплинама (друштвене науке, економија, менаџмент, информациони системи итд.), стварајући легитимно академско поље, о чему сведочи и податак да је до почетка 21. века било доступно више од 14.000 публикација у којима је разматран феномен дигиталног јаза.²⁰

Шта се подразумевало под дигиталним јазом? У *првој фази* изучавања (од 1995. до 2003. године) значење појма дигитални јаз било је широко; заправо, постојале су бројне дефиниције, контроверзе и неспоразуми у вези са овим појмом, што је неке ауторе навело на идеју да би га требало одбацити или заменити примеренијим.²¹ Према најчешће коришћеној дефиницији, под дигиталним јазом (касније преименован у „дигитални јаз првог нивоа“) подразумевају се разлике у *доступности*, односно, јаз између оних који имају физички приступ информационо-комуникационој технологији (рачунар, мобилни телефон итд.) и интернету (широкопојасна/бежична мрежа) и оних који тај приступ немају. Дигитални јаз представља неједнак приступ технологијама или дигиталну искљученост на међународном, као и на локалном нивоу.²² Реч је о јазу између две различите социјалне групе: оне која поседује информације (енгл. *information haves*) и оне која их не поседује (енгл. *information have-nots*), односно, економским језиком речено, оних који су „богати информацијама“ (енгл. *info-riches*) и оних који су „сиромашни информацијама“ (енгл. *info-poor*).²³

Током прве деценије 21. века, у економски развијеним земљама (поготову у САД), све се мање пажње посвећује неједнакостима у погледу самог приступа технологији. С обзиром на чињеницу да је у неким земљама чак 90% домаћинстава имало приступ интернету (ово се, наравно, не односи на земље у развоју и неразвијене земље), а да су рачунари, мобилни телефони и други дигитални уређаји постајали све мањи, бржи и јефтинији, а самим тим и доступнији за широку употребу, у политичким круговима и јавном дискурсу преовладава схватање да се дигитални јаз постепено „затвара“.²⁴ У Америци, пет година након што се појавио, дигитални

18 Van Dijk, J. A. (2020) *The digital divide*, Cambridge: Polity Press.

19 У литератури се може пронаћи податак да су термин дигитални јаз први пут употребили новинари Вебер и Хармон [Weber and Harmon], у америчким новинама *Los Angeles Times*, 29. јула 1995. године.

20 Yu, L. (2006) Understanding information inequality: making sense of the literature of the information and digital divides, *Journal of Librarianship and Information Science*, Volume 38, Issue 4, pp. 229–252.

21 Hargittai, E. (2010) Digital na(t)ives? Variation in Internet skills and uses among members of the 'net generation', *Sociological Inquiry*, Volume 80, Issue 1, pp. 92–113.

22 Cammaerts, B. and Van Audenhove, L. Dominant digital divide discourses, in: *Beyond the Digital Divide: Reducing Exclusion, Fostering Inclusion*, eds. Cammaerts, B. et al. (2003), Brussels: VUB PRESS, pp. 7–14.

23 Webster, F. (1995) *Theories of the Information Society*, London: Routledge.

24 Van Dijk, J. A. G. M. and Van Deursen, A. J. A. M. (2014) *Digital skills, unlocking the information society*, Palgrave Macmillan.

јаз је званично „сахрањен“. Ова одлука, међутим, није произашла из научне дебате и истраживања дигиталног јаза, већ би се пре могло рећи да је политичке природе.

Са све већом доступношћу интернета, долази до реконцептуализовања појма дигитални јаз и настојања да се он прецизније дефинише. Ова фаза, у литератури се означава као *група фаза* у развоју појма и изучавању дигиталног јаза (која обухвата период од 2004. године до данас).²⁵ Дигитални јаз не може се анализирати само из једне перспективе – перспективе приступа технологији, стога што је реч о сложеном и софистицираном феномену. Нове друштвене околности изискују нијансиран теоријски приступ. Уместо бинарног, црно-белог приступа, односно, јаза између две дихотомне групе које се могу јасно одредити (корисници vs. не-корисници), појављује се више појмова којима се указује на вишезначност и вишедимензионалност појма дигитални јаз. Амерички професор социологије Пол Етевел [Paul Attewell]²⁶ сковао је 2001. године термине „дигитални јаз првог нивоа“ и „дигитални јаз другог нивоа“, с тим што је Естер Харгитаи [Eszter Hargittai]²⁷, годину дана касније, популаризовала дигитални јаз другог нивоа и у литератури се овај појам најчешће везује за њено име. Појам „дигитални јаз првог нивоа“ односи се на разлике у погледу доступности дигиталне технологије и интернета, док се „дигитални јаз другог нивоа“ односи на разлике у начину коришћења дигиталне технологије, ставовима, преференцијама и дигиталним вештинама корисника.

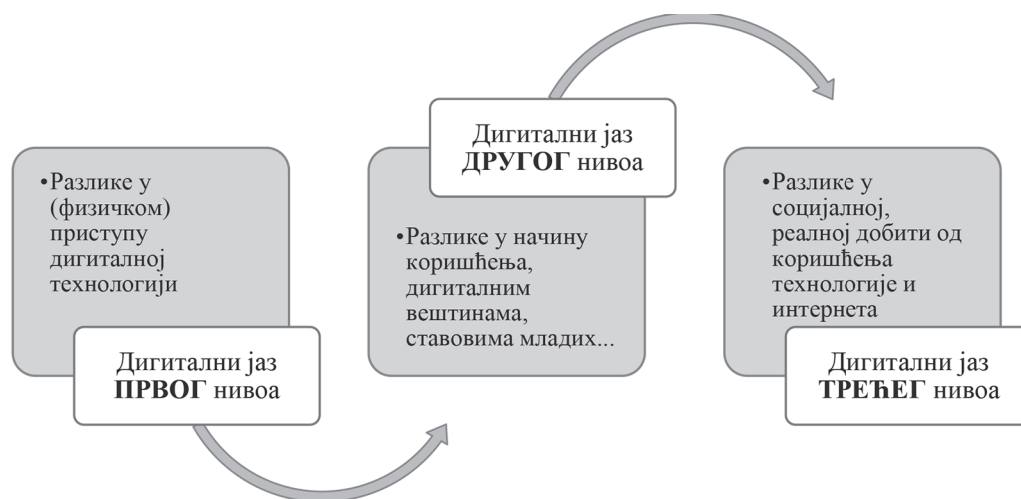

Схема 1. Дигитални јаз првог, другог и трећег нивоа

25 Hargittai, E. (2010) нав. дело, стр. 92–113.

26 Attewell, P. (2001) Comment: The First and Second Digital Divides, *Sociology of Education*, Volume 74, Issue 3, 252–259. <https://doi.org/10.2307/2673277>

27 Hargittai, E. (2002) Second-level digital divide: differences in people's online skills, *First Monday*, 7(4).

У *трећој фази* изучавања дигиталног јаза (која обухвата период од 2012. године до данас), Х. Р. Моралес, К. Т. Алберо и О. Молина [José Robles Morales, Cristóbal Torres Albero, Óscar Molina] сковали су термин „дигитални јаз трећег нивоа” с циљем да укажу на разлике у конкретној добити од коришћења дигиталне технологије, односно способности мобилисања дигиталних ресурса за остваривање реалних циљева. Људи без приступа и одговарајућих дигиталних вештина неће имати користи од пролиферације дигиталних алата и услуга, што би могло довести до тога да дигитална неједнакост појача класичне друштвене неједнакости.

На схеми 1 сажето су описане карактеристике сва три дигитална јаза.

НОВЕ ВРСТЕ ДИГИТАЛНОГ ЈАЗА

У студијама дигиталног јаза најчешће се разматрају три претходно описане врсте дигиталног јаза – приступ, начин коришћења и дигиталне компетенције и добит од коришћења дигиталне технологије, као и демографски фактори (нпр. узраст, образовање, пол) који их детерминишу. Последњих година, у литератури се појављују нове врсте или нивои дигиталних јазова, који се доводе у везу с новим трендовима у глобалном технолошком развоју.

На листу дигиталних јазова, поред три наведена, требало би додати и четврти, присутан у високотехнолошким областима земаља попут Америке (нпр. Силицијумска долина) и Индије – појаву нове елитне групе богатих, тзв. дигерата²⁸ (енгл. *digerati*), сачињену од стручњака у областима рачунарство и биотехнологија, који по својим приходима и стилу живота далеко премашују тзв. традиционалну елиту.

Мање видљив од наведених дигиталних јазова, али не и с мање озбиљним последицама, јесте јаз заснован на *алијоријамским системима* који утичу на животе људи у „добу надзорног капитализма”²⁹ и „друштву црне кутије”³⁰ на фундамен- талан, али неједнак начин.³¹ Свест о функцији и утицају алгоритама који структурирају данашње информационо и медијско окружење, односно, тзв. *алијоријамске вештине* корисника дигиталних медија, представљају веома важан аспект савременог схватања дигиталне писмености (видети ревидирану верзију Европског оквира дигиталне компетенције, објављеног у марту 2022. године)³², али и гене-

28 С обзиром на то да у српском језику не постоји термин, овде је дат дословни превод са енглеског језика.

29 Zubof, Ž. (2019) *Doba nadzornog kapitalizma: borba za budućnost čoveka na novom rubu moći*, Beograd: Clio.

30 Paskvali, F. (2018) *Društvo crne kutije: tajni algoritmi koji upravljaju novcem i informacijama*, Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.

31 Gran, A.-B., Booth, P. and Bucher, T. (2021) To be or not to be algorithm aware: a question of a new digital divide? *Information, Communication & Society*, Volume 24, Issue 12, pp. 1779–1796.

32 Vuorikari, R., Kluzer, S. and Punie, Y. (2022) *DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens*, EUR 31006 EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg.

ратор нове врсте дигиталног јаза - између оних који су способни за „дигиталну самоодбрану” и оних који за ову врсту самоодбране нису способни.

Бартиковски и други [Bartikowski et al.]³³ говоре о типу дигиталног јаза који произилази из начина *йрисѝуѝа инѝернейѝу*, односно, *врѝѝе дѝѝѝѝалноѝ уређаја* који се користи. Иако мобилни телефони доприносе дигиталној укључености, они не могу да замене удобности коришћења уређаја с већим екраном и већом снагом процесора. У истраживању, аутори су пронашли позитиван ефекат приступа мобилном интернету на перципирану личну економску ситуацију и задовољство животом, који је израженији у сиромашнијим него у богатијим земљама. С друге стране, налази истраживања у која су били укључени наши млади указују да је дигитални јаз првог нивоа пренебрегнут захваљујући управо коришћењу мобилних уређаја, а да је врста дигиталног уређаја повезана с врстом активности (мобилни уређаји углавном се користе за забаву и комуникацију), која се опет доводи у везу с дигиталним јазом другог нивоа.³⁴

МЛАДИ И ДИГИТАЛНИ ЈАЗОВИ: ЕМПИРИЈСКИ НАЛАЗИ

Да ли досадашњи емпиријски налази указују на постојање дигиталних јазова међу младима, припадницима дигиталне генерације? У овом делу рада сажети су најважнији налази домаћих и страних истраживања, спроведених током последње деценије, којима су углавном обухваћени испитаници школског узраста, а који се односе на приступ дигиталним медијима (дигитални јаз првог нивоа) и опремљеност неопходним дигиталним компетенцијама или вештинама дигиталне писмености (дигитални јаз другог нивоа).

ДИГИТАЛНИ ЈАЗ ПРВОГ НИВОА: НЕЈЕДНАКОСТИ У ПРИСТУПУ ДИГИТАЛНИМ ТЕХНОЛОГИЈАМА?

У емпиријским истраживањима о коришћењу дигиталне технологије и интернета код деце и младих, питање приступа - које дигиталне уређаје користе, колико често и колико времена дневно проводе испред екрана - једно је од основних и неизоставних истраживачких питања. Налази домаћих и страних истраживања указују на универзалне трендове: деца улазе у дигитални свет у све млађем узрасту, што су старији, то више времена проводе испред екрана, и то екрана мобилних уређаја (таблета када је реч о деци предшколског узраста, а паметног мобилног телефона у случају деце и младих школског узраста).

33 Bartikowski, B., Laroche, M., Jamal, A. and Yang, Z. (2018) The type-of-internet-access digital divide and the well-being of ethnic minority and majority consumers: a multicountry investigation, *J. Bus. Res.* Volume 82, pp. 373–380.

34 Kuzmanović, D. (2017) *Empirijska provera konstrukta digitalne pismenosti i analiza prediktora postignuća*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.

У првом истраживању о коришћењу дигиталне технологије и интернета, спроведеном крајем 2012. године, на националном узорку³⁵ (Министарство просвете, науке и технолошког развоја, УНИЦЕФ Србија, Теленор и Институт за психологију), у које је било укључено близу 4.000 ученика основних и средњих школа у Србији, утврђено је да већина испитаних, према сопственој изјави, има приступ дигиталној технологији и интернету, као и да се доступност и учесталост коришћења повећава са узрастом. Мобилни телефон поседовало је 84% ученика млађих разреда, 94% ученика старијих разреда основне школе и 99% ученика средње школе. Преко 90% ученика из узорка користило је рачунар. Када је реч о коришћењу интернета, проценти су врло слични, док статистички значајне разлике између девојчица и дечака нису утврђене, ни у једном узрасту. С обзиром на то да је узорак био стратификован на основу величине места живљења, налази добијени у овом истраживању указују да интернет не генерише дигитални јаз међу децом и младима из мањих и већих места, већ да га можда и нивелише.

У још једном нашем истраживању, спроведеном 2017. године³⁶, којим су били обухваћени ученици завршног разреда основних школа у Београду (реч је о пригодном узорку, па се добијени налази не могу генерализовати на популацију), мање од 1% ученика изјавило је да код куће нема приступ ниједном од девет понуђених дигиталних уређаја (десктоп рачунар, лаптоп или ноутбук, таблет, мобилни телефон без приступа интернету, „паметни“ мобилни телефон, штампач, УСБ меморија, читач електронских књига и телевизор с приступом интернету). Чак 83% ученика код куће користи три или четири дигитална уређаја, док 2% ученика код куће има приступ само једном дигиталном уређају. Скоро 90% испитаних ученика поседује „паметни телефон“, 85% има на располагању десктоп рачунар, 75% лаптоп или таблет, док 66% ученика користи код куће телевизор с приступом интернету.

Међународно истраживање Деца Европе на интернету (енгл. *EU Kids Online*)³⁷, прво које је реализовано на репрезентативном узорку ученика из Србије (2019. године), у које је било укључено 19 европских земаља, пружа нам релевантне налазе о присуству дигиталног јаза првог нивоа, не само код нас већ и на међународном плану. У Србији, 86% ученика узраста од девет до 16 година свакодневно користи „паметни телефон“, што је више у односу на европски просек (80%), најмање у Француској (65%), а највише у Литванији (89%). У претходном циклусу овог истраживања (2010. године), у коме Србија није учествовала, ови проценти били су знатно нижи: тада је „паметни телефон“ најмање деце користило у Румунији (само

35 Попадић, Д. и Кузмановић, Д. (2016) *Млади у свету интернета – коришћење дигиталне технологије, ризици и заштитљивост дигиталног насиља међу ученицима у Србији*, Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и УНИЦЕФ.

36 Kuzmanović, D. (2017), нав. дело, доступно на: <http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/9324/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

37 Kuzmanović, D., Pavlović, Z., Popadić, D. i Milošević, T. (2019) *Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod dece i mladih u Srbiji: rezultati istraživanja Dece Evrope na internetu*, Београд: Институт за психологију Филозофског факултета у Београду.

2%), а највише у Норвешкој (31%).³⁸ Судићи на основу изнетих процената, дигитални јаз првог нивоа, у европским земљама, смањено се током протекле деценије. Када је реч о коришћењу рачунара (десктоп или лаптоп), проценти су дупло мањи: свакодневно га користи 40% наших ученика, нешто мање у односу на европски просек (43%), и то најмање у Чешкој (26%) а највише у Литванији (66%). Овде је очигледна новија, раније споменута врста дигиталног јаза, а тиче се разлика у начину приступа интернету, односно врсте дигиталног уређаја.

Налази неколико наших истраживања, спроведених током пандемије корона-вируса, указују на постојање неједнакости у погледу приступа, односно дигиталног јаза првог нивоа.³⁹ Ова врста дигиталног јаза глобални је проблем: у 2021. години, приступ интернету имало је нешто мање од две трећине светске популације (63%) и то: у најмање развијеним земљама мање од трећине (27%), у земљама у развоју више од половине (57%) и у развијеним земљама 90% становништа.⁴⁰ Процент младих који користе интернет знатно је већи од процента корисника интернета у укупној популацији. У 2020. години, 71% проценат младих (узраста између 15 и 24 године) користио је интернет (у развијеним земљама 99%, у земљама у развоју 67% и у најмање развијеним земљама 34%), у поређењу са 57% припадника осталих старосних група (млађи од 15 и старији од 24 године).⁴¹

ДИГИТАЛНИ ЈАЗ ДРУГОГ НИВОА: НЕЈЕДНАКОСТИ У НАЧИНУ КОРИШЋЕЊА И ДИГИТАЛНОЈ ПИСМЕНОСТИ?

У контексту истраживања дигиталних јазова, посебна пажња посвећује се младима и њиховој дигиталној писмености.⁴² Током последње деценије, све је више емпиријских истраживања у чијем су фокусу квалитет времена испред екрана, односно, врста активности у дигиталном окружењу и дигитална писменост младих.

Када је реч о начинима коришћења дигиталне технологије, налази претходно споменутих истраживања недвосмислено потврђују да већина деце и младих интернет најчешће користи за забаву, као „пасивни конзументи“, а ретко као „активни креатори“ дигиталних садржаја. Овај налаз илуструје изјава једне

38 Smahel, D., Machackova, H., Mascheroni, G., Dedkova, L., Staksrud, E., Ólafsson, K., Livingstone, S., and Hasebrink, U. (2020) *EU Kids Online 2020: Survey results from 19 countries*, EU Kids Online. Doi: 10.21953/lse.47fdeqj01ofo

39 Kuzmanović, D. (2022) *Formalno obrazovanje u Srbiji tokom pandemije koronavirusa: nalazi istraživanja i preporuke*, Užice: Užički centar za prava deteta, Publikacija je dostupna na: <https://ucpd.rs/publikacije/>

40 <https://www.statista.com/statistics/209096/share-of-internet-users-in-the-total-world-populationsince-2006/>

41 ITU (2021) *Measuring digital development: Facts and figures 2021*, Geneva: International Telecommunication Union.

42 Савремено значење термина писменост у литератури се користи као синоним за термин компетенције.

петнаестогодишњакиње, добијена током фокус-групних интервјуа, спроведених у оквиру међународног истраживања Деца света на интернету (енгл. *Global Kids Online*): „Мени је мало тужно што нам је све тако доступно, а искрено, ми интернет користимо за глупости, гледамо смешне клипове, а то није продуктивно [...] Можемо толико тога да сазнамо, видимо на интернету, а не користимо га за то”⁴³ Млади различитог социо-економског статуса и когнитивних способности (нпр. деца с лакшим тешкоћама у когнитивном развоју, деца из мањинских социјалних група и деца без когнитивних сметњи) на сличне начине користе интернет.⁴⁴

У поређењу с младима из других европских земаља, млади из Србије предњаче у забавним активностима на интернету: слушању музике, гледању видео-снимака, коришћењу веб-сајтова за друштвено умрежавање (у узрасту млађем од предвиђеног).⁴⁵ Мали проценат ученика на крају периода обавезног образовања користи дигиталне уређаје за активности које изискују сложеније дигиталне компетенције (само 5% креирало је свој веб-сајт, док је мање од петине креирало видео или музику).⁴⁶

И страна истраживања указују на мање-више „универзални профил” коришћења дигиталне технологије и интернета код младих⁴⁷ и конзументски став према дигиталним медијима, на који је указивао Н. Постман [Neil Postman], амерички теоретичар медија, рекавши да ћемо се „забављати до смрти” у друштву које се спасло мрачних предвиђања Орвелове „1984” да би кренуло ка ништа лепшој будућности Хакслијевог „Врлог новог света”⁴⁸

Емпиријска истраживања недвосмислено потврђују да припадници дигиталне генерације, како год их назвали, не поседују вештине дигиталне писмености које су им (а priori) приписиване на почетку трећег миленијума. Живети у дигиталном окружењу, имати стални приступ дигиталној технологији и интернету, не значи спонтано стицати дигиталне вештине, односно, бити дигитално писмен. Овај налаз потврђен је у више истраживања (домаћих и страних) у оквиру којих се вршило директно процењивање дигиталних компетенција младих.^{49,50} Налази засновани на самопроцени пружају „ружичастију” слику, него налази добијени директним процењивањем дигиталне писмености (посредством тестова

43 Popadić, D., Pavlović, Z., Petrović, D. and Kuzmanović, D. (2016) *Global kids online Serbia: Balancing between Opportunities and Risks*, Results from the Pilot Study, Belgrade: University of Belgrade, at: www.globalkidsonline/serbia

44 Исто.

45 Smahel, D. et al., нав. дело.

46 Kuzmanović, D., Pavlović, Z., Popadić, D. i Milošević, T., нав. дело.

47 Исто.

48 Todorović, A. L. (2017) *Diskurs novih tehnologija*, Beograd: Clio.

49 Kuzmanović, D. (2017) *Empirijska provera konstrukta digitalne pismenosti i analiza prediktora postignuća* doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.

50 Fraillon, J. A., Schulz, J., Friedman, W. and Daniel, T. D. (2020) *Preparing for Life in a Digital World. IEA International Computer and Information Literacy Study 2018 International Report*, Switzerland: Springer. <https://www.iea.nl/publications/study-reports/preparing-life-digital-world>

постигнућа) или испитивањем у реалном контексту. Млади из Србије склони су да *прецењују* властите дигиталне вештине, поготову у односу на дигиталне вештине одраслих (родитеља и наставника).⁵¹ Ова тенденција у понашању објашњава се Данинг-Кругеровим ефектом [The Dunning–Kruger effect], у литератури први пут описаним 1999. године⁵², према којем особе с ниским способностима имају тенденцију да прецењују сопствене способности. Како тврде аутори, разлог за ову когнитивну пристрасност јесте то што, услед слабијих метакогнитивних вештина, особе с ниским способностима нису добре у самопроцени. Осим што су неуспешне, ове особе (што је још лошије) немају свест о томе. Ово је, наравно, једно од могућих објашњења. Када је реч о самопроцени властитих способности и вештина, млади могу показивати и тенденцију ка давању социјално пожељних одговора.

Да су вештине дигиталне писмености младих у Србији слабије него што их они процењују, указују нам и налази процењивања традиционалне писмености (која је повезана с дигиталном) добијени у више циклуса истраживања ОЕЦД/ПИСА – Програм међународне процене достигнућа ученика (*Programme for International Student Assessment*). У оквиру овог истраживања, читалачка, математичка и научна писменост наших ученика, на крају процеса обавезног образовања, налази се испод просека ОЕЦД земаља, без обзира на то да ли се процењују папир–оловка тестовима⁵³ или у дигиталном окружењу.⁵⁴

ДЕТЕРМИНАНТЕ ИЛИ ПРЕДИКТОРИ ДИГИТАЛНОГ ЈАЗА ДРУГОГ НИВОА

Док се првобитно сматрало да су разлике у дигиталним вештинама младих последица разлика у самом приступу дигиталној технологији, емпиријским истраживањима утврђени су различити фактори или предиктори достигнућа на тестовима дигиталне писмености младих.

На основу опсежне анализе (недавно реализоване у оквиру пројекта уSKILLS)⁵⁵, у коју је било укључено 110 истраживања, спроведених и 64 различите земље, креирана је листа фактора који се доводе у везу с разликама у дигиталним компетенцијама младих. Постоје чврсти докази да се дигиталне компетенције побољшавају са узрастом, док су налази о родним разликама недоследни. Заправо,

51 Исто.

52 Kruger, J., and Dunning, D. (1999) Unskilled and unaware of it: how difficulties in recognizing one's own incompetence lead to inflated self-assessments, *J. Pers. Soc. Psychol.* Volume 77, Issue 6, pp. 1121–1134.

53 Pavlović Babić, D. i Baucal, A. (2013) *Podrži me, inspiriši me – PISA 2012 u Srbiji: prvi rezultati*, Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i Centar za primenjenu psihologiju.

54 Виденовић, М. и Чапрић, Г. (2020) *ПИСА 2018: извештај за Републику Србију*, Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. https://obrazovanje.org/rs/uploaded/dokumenta/PISA-2018_Izvestaj-za-Republiku-Srbiju_ceo.pdf

55 Donoso, V., Retzmann, N., Joris, W. and D'Haenens, L. (2020) *Digital Skills: An Inventory of Actors and Factors*. KU Leuven, Leuven: уSKILLS.

дечаци показују бољу дигиталну самоефикасност, али, када се користе тестови постигнућа, нису утврђене значајне родне разлике. У неколико истраживања испитује се етничка припадност као потенцијални извор дигиталне неједнакости, с мешовитим резултатима. Налази добијени у неколико студија указују да су напредније когнитивне вештине, веће академско постигнуће, мотивација и позитивни ставови према дигиталној технологији повезани с напреднијим дигиталним вештинама. Деца из породица вишег социо-економског статуса поседују напредније дигиталне вештине, у отприлике половини студија које испитују овај однос. Рестриктивна медијација од стране родитеља повезана је са слабијим дигиталним вештинама њихове деце. Доступност технологије у школи позитивно корелира с нивоом дигиталне писмености, као и узраст у којем започиње коришћење технологије (без обзира на контекст). Налази ранијих истраживања указују да је дигитална писменост преваходно детерминисана индивидуалним факторима, док је допринос школе релативно мали.⁵⁶ Ово се може објаснити чињеницом да за дигиталну писменост, донедавно, није било места у обавезном програму наставе и учења, барем када је реч о нашој земљи.

ОД „ДИГИТАЛНИХ УРОЂЕНИКА” ДО „ДИГИТАЛНИХ КРЕТЕНА”: ИМА ЛИ МЕСТА ЗА „МОРАЛНУ ПАНИКУ”?

Аутор најпознатије и најчешће коришћене синтагме за означавање узрасних кохорти социјализованих у дигиталном окружењу, М. Пренски, сматрао је да, услед чињенице да су од рођења упућени на дигиталну технологију, „дигитални урођеници” имају природне предиспозиције за стицање напредних дигиталних вештина и усвајање „дигиталног језика” као матерњег. Он је, међутим, позивајући се на налазе неуронаучних истраживања, отишао корак даље, тврдећи да дигитални урођеници мисле и процесирају информације суштински другачије у односу на „дигиталне имигранте”, генерације рођене пре појаве дигиталне технологије и интернета.⁵⁷

Када је реч о техно-оптимизму, споменимо још нека истакнута имена. На самом крају 20. века, Дон Тепскот [Don Tapscott] у књизи „Одрастање у дигиталном свету: успон интернет генерације” (*Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation*)⁵⁸, износи схватање да између технофобичних, нефлексибилних и конзервативних одраслих и њихове интуитивне, спонтане и разигране деце, која су, захваљујући технологијама, све креативнија и аутономнија, постоји генерацијски јаз. Аутори Нил Хоув и Вилијам Штраус [Neil Howe and William Strauss] у књизи „Миленијалци у успону: следећа велика генерација” (*Millennials Rising: The Next Great Generation*)

⁵⁶ Kuzmanović, D. (2017) нав. дело

⁵⁷ Prensky, M. (2001) Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*, Volume 9, Issue 5.

⁵⁸ Tapscott, D. (1998) *Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation*, New York: McGraw Hill.

говоре о миленијалцима у изузетно позитивном светлу и најављују „сеизмичке промене“ које ће ова генерација донети америчком народу.⁵⁹

Иако је врло брзо постало јасно да овакве претпоставке нису емпиријски одрживе, била је потребна скоро деценија да клатно почне да се помера на супротну страну. Преглед аутора који су томе допринели (међу њима је опет највише америчких), има смисла представити хронолошки, без претензије на исцрпност листе (она је свакако сужена избором језика за претрагу научних извора).

Пре више од деценије (2008. године), амерички аутор Марк Бауерлајн [Mark Bauerlein], универзитетски професор, „један од најпроницљивијих културних патолога“⁶⁰, написао је књигу провокативног наслова: „Најглупља генерација: како дигитално доба омамљује младе Американце и угрожава нашу будућност (или, не верујте ником млађем од 30 година)” (*The Dumbest Generation: How the Digital Age Stupefies Young Americans and Jeopardizes Our Future (Or, Don't Trust Anyone Under 30)*). Недавно, у својој најновијој књизи (објављеној почетком 2022. године) сличног наслова: „Најглупља генерација расте: од ошамућених младих до опасних одраслих” (*The Dumbest Generation Grows Up: From Stupefied Youth to Dangerous Adults*)⁶¹, аутор износи тезу да млади трпе дуготрајне, значајне психолошке последице дигиталног одрастања, што се огледа и у резултатима на стандардизованим когнитивним тестовима. Без корена, али и без знања, вештина, религијског усмерења и културног оквира, зависни од екрана, миленијалци трагају за нечим што ће им попунити празнину.

О дисконтинуитету у начину мишљења и тзв. интернет мозгу дигиталних генерација говоре и амерички аутори Гери Смол и Гиги Ворган [Gary Small, Gigi Vorgan] у књизи „Интернет мозак: како дигитална цивилизација обликује мозгове наше деце” (*iBRAIN: Surviving the Technological Alteration of the Modern Mind*), објављеној 2008. године: услед технолошке револуције, наши („видео-игрични”) мозгови еволуирају брзином као никада до сада, „сведоци смо настајања дубоко подељеног јазу мозгова између млађих и старијих умова – у само једној генерацији”.⁶² С померањем фокуса ка технолошким вештинама, слабе фундаменталне социјалне вештине младих.

Амерички психолог Џин Твенги [Jean Twenge], дугогодишњи изучавалац генерацијских разлика, деценију касније (2017. године), у књизи објављеној на српском језику под насловом „Интернет генерација: дезоријентисаност деце у дигиталном добу” (*iGen: Why Today's Super-Connected Kids Are Growing Up Less Rebellious, More Tolerant, Less Happy – and Completely Unprepared for Adulthood – and What That*

59 Howe, N. and Strauss, W. (2000) *Millennials Rising: The Next Great Generation*, New York: Vintage Original.

60 Roger Kimball је уредник и издавач Новог критеријума (The New Criterion).

61 Bauerlein, M. (2008) *The Dumbest Generation: How the Digital Age Stupefies Young Americans and Jeopardizes Our Future (Or, Don't Trust Anyone Under 30)*, Jeremy P. Tarcher/Penguin.

62 Small, G. and Vorgan, G. (2009) *iBrain: Surviving the Technological Alteration of the Modern Mind*, London: Harper Paperbacks, p. 16.

Means for the Rest of Us) тврди да су „генерацијске разлике данас веће и утицајније него икада раније”⁶³, а да се припадници ај-генерације, захваљујући популарности смартфона, највише разликују по томе како проводе време. Њена схватања такође су доминантно обојена техно-песимизмом: ај-генерација није само когнитивно инфериорнија, већ је и несрећнија. Налази добијени у неколико студија указују на негативну повезаност опште среће и времена проведеног у активностима испред екрана.⁶⁴ Наоми Барон [Naomi Baron], амерички лингвиста, сматра да су данашњи млади „интелектуално троми”, да размишљају исецкано, у фрагментима, чему доприноси хипермедијско окружење.⁶⁵

Споменимо и немачког психолога, неуронаучника и психијатра који у књизи упозоравајућег наслова: „Дигитална деменција: како ми и наша деца силазимо с ума” (из 2018. године) заступа схватање да дигитални медији наносе дугорочну штету нашем уму, узрокујући „дигиталну деменцију”, која се огледа у поремећајима пажње, концентрације, памћења и емоционалној тупости.⁶⁶ Због сталног коришћења технологија, нервне ћелије младих изумиру, они се „умно урушавају”, когнитивно и духовно слабе.

Осим књиге „Фабрика дигиталних кретена: опасности екрана по нашу децу”, која је била инспирација за наслов овог рада, Демурже је аутор још једне популарне књиге, написане деценију раније (2011. године), такође домбастичног наслова: „ТВ лоботомија” (*TV lobotomie: la vérité scientifique sur les effets de la télévision*), у којој разматра потенцијално негативне ефекте коришћења ТВ екрана на младе.⁶⁷ Позивајући се на најновије резултате тестова интелигенције у неким земљама (нпр. Норвешка, Данска, Финска, Холандија, Француска итд.), Демурже напомиње да су дигитални урођеници прва генерација која има нижи количник интелигенције (IQ) од својих родитеља – феномен назван „обрнути Флинов ефекат” или „негативни Флинов ефекат”. Насупрот општем тренду непрестаног раста количника интелигенције, присутном читав век, у литератури познатом под називом „Флинов ефекат”, по аутору Флину који га је први описао⁶⁸, истраживања показују да су од последњих деценија прошлог века резултати непромењени или у благом

63 Tvengi, Dž. M. (2017) *Internet generacija: dezorijentisanost dece u digitalnom dobu*, Novi Sad: Psihopolis institut.

64 Twenge, J. Chapter 5: The sad state of happiness in the United States and the role of social media, in: World happiness report 2019, eds. Helliwell, J., Layard, R. and Sachs J. (2019), New York, NY: Sustainable Solutions Network. Retrieved from <http://worldhappiness.report/ed/2019/the-sad-state-of-happiness-in-the-united-states-and-the-role-of-digital-media> [Online Resource].

65 Baron, N. S. (2008) *Always On: Language in an Online and Mobile World*, Oxford: Oxford University Press.

66 Spitzer, M. (2018) *Digitalna demencija - kako mi i naša djeca silazimo s uma*, Zagreb: Ljevak.

67 Desmurget, M. (2011) *TV lobotomie: la vérité scientifique sur les effets de la télévision*, Paris, France: Max Milo.

68 Flynn, J. R. (2012) *Are We Getting Smarter? Rising IQ in the Twenty-First Century*, New York: Cambridge University Press.

паду, што се доводи у везу с порастом употребе интернета. Ипак, не би требало занемарити чињеницу да се пораст опште интелигенције може приписати бољим резултатима на невербалним тестовима, а да се постигнуће на тестовима којима се процењују памћење, речник, опште знање, аритметика врло мало или нимало побољшало. И сам Флин је тврдио да боља постигнућа не указују „да имамо бољи мозак, већ да имамо другачији мозак”, односно, да се наше схватање интелигенције променило, па је фокус померен с решавања практичних на решавање апстрактних проблема.⁶⁹ О овом феномену говори и Николас Кар [Nicholas Carr], чије име никако не би требало изоставити на листи угледних техно-песимиста, у књизи „Плитко” (*The Shallows*), објављеној 2013. године и на српском језику. Кар тврди да интернет умањује нашу способност читања, памћења и концентрације, чинећи нас све „плићим”.⁷⁰

Истраживање утицаја екрана дигиталних уређаја на когнитивно функционисање младих представља младу научну област која све више интригира и привлачи пажњу истраживача у области неуронаука. Осим Демуржеа, споменућемо и Мериен Волф [Marianne Wolf], америчку неуронаучницу, ауторку књиге „Читаоче, врати се кући: читалачки мозак у дигиталном свету” (*Reader Come Home: The Reading Brain in a Digital World*), која тврди да данашњи млади током читања са екрана „скачу, прескачу и углавном се поентилистички односе према знању”. Услед тога што су „бомбардовани” информацијама и препуњеног сензорног регистра, њихов префронтални кортекс, задужен за аналитичко мишљење губи своју функцију.⁷¹

Јавне и политичке дебате о коришћењу дигиталне технологије и дигиталним вештинама младих, вођене током последње две деценије, добрим су делом обликоване „митом о дигиталним урођеницима”. С друге стране, бројна истраживања и научни радови настали су управо као резултат настојања да се потврди или, још чешће, оповргне овај мит, о чему неретко сведоче и сами аутори⁷², укључујући и Демуржеа.

Увидом у литературу (углавном на енглеском језику), може се закључити да су и пре појаве интернета и дигиталне технологије, још од античког доба, ефекти коришћења нових културних, а поготову технолошких оруђа, били предмет бурних полемика, одобравања и неодобравања, поларизованих схватања која су попримала размере тзв. моралне панике. Сократ се прибојавао да ће писање и писменост угрозити човеково памћење, али, по мишљењу Н. Кара, „његово пророчанство о алату који ће унети заборав у ум и дати, *не лек за њамћење нећо за њрисећање*, постаје изнова актуелно с доласком Веба”.⁷³ У 15. веку неки су сматрали да ће Гутенберг

69 Исто.

70 Кар, Н. (2013) *Plitko: kako internet menja način na koji mislimo, čitamo i pamtimo*, Smederevo: Heliks.

71 Wolf, M. (2018) *Reader Come Home: The Reading Brain in a Digital World*, Harper Paperbacks.

72 Selwyn, N. (2009) The digital native – myth and reality, *Aslib Proceedings: New Information Perspectives*, Volume 61, Issue 4, pp. 364–379.

73 Кар, Н. нав. дело, стр. 168.

и штампана књига улењити људе и учинити их „мање студиозним”.⁷⁴ Средином 20. века, појава телевизије и њен утицај на младе, била је повод за још једну моралну панику. Чини се да је по актуелности и броју научних и стручних радова у којима се она разматра, морална паника везана за дигитално премашила домете претходних, што се може објаснити и непрекидним развојем дигиталне технологије, која са собом доноси нове изазове и могућности.

Иако се узраст може довести у везу с начином коришћења дигиталних медија, претпоставке Пренског и других који заступају слична схватања о међугенерациским разликама, замаглиле су унутаргенерацијске разлике између младих, како у приступу, тако и у начину коришћења дигиталних технологија. Не би требало изгубити из вида да је сам Пренски, неколико година након њеног званичног „лансирања”, синтагму „дигитални урођеници” заменио синтагмом „дигитална мудрост”. Деценију касније, у књизи „Од дигиталних урођеника до дигиталне мудрости” (*From digital natives to digital wisdom: hopeful essays for 21st century learning*), Пренски изражава чуђење да његова синтагма и даље привлачи пажњу јавности, јер како каже, он није имао претензије да она постане научни појам, а камоли да се њено значење буквално схвати или злоупотреби.⁷⁵

Иза Демуржеове „надуване реторике” заправо стоји позив на озбиљно промишљање о томе како, зашто и с којим циљем користимо дигиталну технологију. Демурже сматра да је дигитална технологија цивилизацијско достигнуће, које не мора нужно бити штетно по развој, указујући на пресудну важност *квалитивних времена* које данашњи млади проводе испред екрана дигиталних уређаја.⁷⁶

У литератури се може срести и умеренији приступ, који бисмо могли назвати „техно-реализам” – схватање интернета и његовог утицаја на наше когнитивне капацитете у ширем, историјском контексту. „Појава интернета и његови ефекти на наш мозак нису ни радикално одступање, нити разлог за узбуну, већ део историјског/еволуционог обрасца према коме мозак ствара алате који проширују његову спознају, која, заузврат, реконфигурише сам мозак који је изумео алате”.⁷⁷ Посматрано из перспективе теорије социо-културно-историјског развоја Л. С. Виготског [Лев Семёнович Выготский], интернет је још једно културно оруђе (или когнитивна технологија), човеков „вештачки орган”, који има улогу *амплификације* или *појачавања* његових физичких и менталних функција (нпр. памћења, перцепције, пажње) изван граница биолошког мозга, и још важније, улогу *квалитативної преображаја човекових функција*.⁷⁸ Интернет представља велико про-

74 Исто.

75 Prensky, M. (2012) *From digital natives to digital wisdom: hopeful essays for 21st century learning*, Corwin.

76 Desmurget, M. (2019) *La fabrique du crétin digital: Les dangers des écrans pour nos enfants*, Paris, France: Le Seuil.

77 Staley, D. J. (2014) *Brain, mind and internet: A deep history and future*, Basingstoke, England, UK: Palgrave Macmillan, p. x.

78 Виготски, Л. С. (1983) *Мишљење и говор*, Београд: Нолит.

ширење „екстерног симболичког система за складиштење“, фазу у миленијумима дугој историји људске спознаје. Сложени однос између мозга и когнитивних алата које он ствара обликоваће будућност интернета, будући интернет биће обликован у складу с границама нашег мозга, исто као што су и претходни симболички системи (нпр. писмо).⁷⁹

Тренутно доступни емпиријски налази у когнитивној психологији не подржавају чврсте закључке о негативним ефектима интернета на памћење. Постоји велика разноликост у когнитивним профилима људи и не постоји један начин на који интернет утиче на наше памћење и спознају. Схватања техно-песимиста (нпр. Кара и Гринфилд) нису заснована на еколошки валидним налазима, већ на налазима експериментима спроведеним у висококонтролисаним лабораторијским условима, за које још увек не знамо да ли се могу генерализовати на све припаднике културних заједница и на различите културе. Да бисмо могли да доносимо вредносне судове о когнитивним ефектима интернета, потребни су нам чвршћи и еколошки валиднији докази.⁸⁰

На моралну панику, из угла данашње науке, може се гледати као на вишеструко условљен социјални феномен који, најопштије речено, представља израз страха од промена, лоцираног у главама дигиталних имиграната.

ЗАКЉУЧАК

Проблем дигиталних јазова представља озбиљан друштвени проблем на који нису имуни ни данашњи млади, који од рођења одрастају с дигиталном технологијом, без обзира на то да ли их посматрамо кроз дискурс „дигиталних урођеника“ или „дигиталних кретена“. Као што се могло прочитати на претходним странама, одрастање у дигиталној култури не подразумева „природну отпорност“ на дигиталне јазове различите врсте, као што су тврдили техно-оптимисти на почетку 21. века. Технолошки и економски изазови у приступу дигиталним медијима представљају проблем који погађа све актере и аспекте данашњег друштва, укључујући и оне који су рођени и одрасли у дигиталном добу, што је постало нарочито видљиво током глобалне пандемије коронавируса.

Конструкт „дигитални урођеници“, који младе доводи у везу са изузетним дигиталним вештинама, критикован је због замагљивања доприноса социо-демографских, економских и културних фактора дигиталном јазу другог нивоа. Емпиријски налази указују на различите обрасце коришћења дигиталне технологије међу младима и неједнаке дигиталне компетенције, чак и када већина има једнак приступ интернету. Изворно значење конструкта „дигитални урођеници“ данас је

79 Staley, D. J. (2014) *Brain, mind and internet: A deep history and future*, Basingstoke, England, UK: Palgrave Macmillan.

80 Heersmink, R. (2016) The Internet, Cognitive Enhancement, and the Values of Cognition, *Minds & Machines*, Volume 26, pp. 389–407. <https://doi.org/10.1007/s11023-016-9404-3>

напуштено, барем у академском контексту, али се може поставити питање да ли је он заправо замењен конструктом „дигитални кретени”, и још важније: каква је реалност овог конструкта и коме/чему он служи, на данашњем нивоу развоја науке?

На таласу Четврте индустријске револуције, „ношени цунамијем дигитално-технолошких промена”, данашњи научници и истраживачи налазе се пред озбиљним изазовом. Од њих се очекује да одговоре на сложена питања с почетка овог рада, заснивајући своје одговоре на поузданим и еколошки ваљаним емпиријским налазима (неуролошким, психолошким, антрополошким итд.), а да притом не допринесу појави неке нове врсте дигиталног јаза и не подлегну: популарној реторици, искључивости и поларизацији у мишљењу, неоснованој генерализацији, плурализму незнања, сензационализму итд. И, можда најважније: да не подлегну изношењу личних ставова и уверења, а потом, прикупљању емпиријских налаза који их подржавају, игноришући налазе који то не чине.

ЛИТЕРАТУРА

- Attewell, P. (2001) Comment: The First and Second Digital Divides, *Sociology of Education*, Volume 74, Issue 3, pp. 252–259. <https://doi.org/10.2307/2673277>
- Baron, N. S. (2008) *Always On: Language in an Online and Mobile World*, Oxford: Oxford University Press.
- Bartikowski, B., Laroche, M., Jamal, A. and Yang, Z. (2018) The type-of-internet-access digital divide and the well-being of ethnic minority and majority consumers: a multicountry investigation, *J. Bus. Res.*, Volume 82, pp. 373–380.
- Bauerlein, M. (2008) *The Dumbest Generation: How the Digital Age Stupefies Young Americans and Jeopardizes Our Future (Or, Don't Trust Anyone Under 30)*, Jeremy P. Tarcher/Penguin.
- Büchi, M., Just, N. and Latzer, M. (2016) Modeling the second-level digital divide: A five-country study of social differences in Internet use. *New Media & Society*, Volume 18, Issue 11, pp. 2703–2722. <http://dx.doi.org/10.1177/1461444815604154>
- Cammaerts, B. and Van Audenhove, L. Dominant digital divide discourses. In: *Beyond the Digital Divide: Reducing Exclusion, Fostering Inclusion*, eds. Cammaerts, B. et al. (2003) Brussels: VUB PRESS, pp. 7–14.
- Desmurget, M. (2011) *TV lobotomie: la vérité scientifique sur les effets de la télévision*, Paris, France: Max Milo.
- Desmurget, M. (2019) *La fabrique du crétin digital: Les dangers des écrans pour nos enfants*, Paris, France: Le Seuil.
- Donoso, V., Retzmann, N., Joris, W. and D'Haenens, L. (2020) *Digital Skills: An Inventory of Actors and Factors*, KU Leuven, Leuven: ySKILLS.
- Flynn, J. R. (2012) *Are We Getting Smarter? Rising IQ in the Twenty-First Century*, New York: Cambridge University Press.
- Fraillon, J. A., Schulz, J., Friedman, W. and Daniel, T. D. (2020) *Preparing for Life in a Digital World. IEA International Computer and Information Literacy Study 2018 International Report*, Switzerland: Springer. <https://www.iea.nl/publications/study-reports/preparing-life-digital-world>
- Gran, A-B, Booth, P. and Bucher, T. (2021) To be or not to be algorithm aware: a question of a new digital divide? *Information, Communication & Society*, Volume 24, Issue 12, pp. 1779–1796, DOI: 10.1080/1369118X.2020.1736124

- Hargittai, E. (2002) Second-level digital divide: differences in people's online skills, *First Monday*, Volume 7, Issue 4.
- Hargittai, E. (2010) Digital na(t)ives? Variation in Internet skills and uses among members of the 'net generation', *Sociological Inquiry*, Volume 80, Issue 1, pp. 92–113.
- Heersmink, R. (2016) The Internet, Cognitive Enhancement, and the Values of Cognition, *Minds & Machines*, Volume 26, pp. 389–407. <https://doi.org/10.1007/s11023-016-9404-3>
- Howe, N. and Strauss, W. (2000) *Millennials Rising: The Next Great Generation*, New York: Vintage Original.
- ITU (2021) *Measuring digital development: Facts and figures 2021*, Geneva: International Telecommunication Union.
- Jackson, M. (2018) *Distracted: Reclaiming Our Focus in a World of Lost Attention*, New York: Prometheus Books.
- Kar, N. (2013) *Plitko: kako internet menja način na koji mislimo, čitamo i pamtimo*, Smederevo: Heliks.
- Kruger, J. and Dunning, D. (1999) Unskilled and unaware of it: how difficulties in recognizing one's own incompetence lead to inflated self-assessments. *J. Pers. Soc. Psychol.* Volume 77, pp. 1121–1134. <https://doi:10.1037/0022-3514.77.6.1121>
- Kuzmanović, D. (2017) *Empirijska provera konstrukta digitalne pismenosti i analiza prediktora postignuća*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.
<http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/9324/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Kuzmanović, D., Pavlović, Z., Popadić, D. i Milošević, T. (2019) *Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod dece i mladih u Srbiji: rezultati istraživanja Deca Evrope na internetu*, Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
<https://www.lse.ac.uk/media-and-communications/assets/documents/research/eu-kidsonline/participant-countries/serbia/EU-Kids-Online-SRB-2019.pdf>
- Kuzmanović, D. (2022) *Formalno obrazovanje u Srbiji tokom pandemije koronavirusa: nalazi istraživanja i preporuke*, Užice: Užički centar za prava deteta. Publikacija je dostupna na: <https://ucpd.rs/publikacije/>
- Livingstone, S. and Haddon, L. (eds.) (2009) *Kids online: opportunities and risks for children* (1st ed.), Bristol University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qgvyds>
- Pavlović Babić, D. i Baucal, A. (2013) *Podrži me, inspiriši me - PISA 2012 u Srbiji: prvi rezultati*, Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i Centar za primenjenu psihologiju.
- Paskvali, F. (2018) *Društvo crne kutije: tajni algoritmi koji upravljaju novcem i informacijama*, Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Попадић, Д. и Кузмановић, Д. (2016) *Млади у свету интернета – коришћење дигиталне технологије, ризици и заштитљености дигиталној насиљу међу ученицима у Србији*, Beograd: Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и УНИЦЕФ. https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Mladi_u_svetu_interneta_web.pdf
- Popadić, D., Pavlović, Z., Petrović, D. and Kuzmanović, D. (2016) *Global kids online Serbia: Balancing between Opportunities and Risks*, Results from the Pilot Study, Belgrade: University of Belgrade. www.globalkidsonline.org/serbia
- Prensky, M. (2001) *Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon*, Volume 9, Issue 5.
- Prensky, M. (2009) Homo sapiens digital: From digital immigrants and digital natives to digital wisdom, *Innovate*, Volume 5, Issue 3. <http://www.innovateonline.info/index.php?view=article&id=705>
- Prensky, M. (2012) *From digital natives to digital wisdom: hopeful essays for 21st century learning*, Corwin.
- Ragnedda, M. (2019) Reconceptualising the digital divide, in: *Mapping the Digital Divide in Africa. A mediated Analysis*, eds. Mutsvairo, B. and Ragnedda, M. (2019), Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 27–43.

- Rainie, L. and Wellman, B. (2012) *Networked: The new social operating system*, Cambridge: MIT Press.
- Rowlands, I., Nicholas, D., Williams, P., Huntington, P., Fieldhouse, M., Gunter, B., Withey, R., Jamali, H., Dobrowolski, T. and Tenopir, C. (2008) The Google generation: the information behaviour of the researcher of the future, *Aslib Proceedings*, Volume 60, Issue 4, pp. 290–310.
- Selwyn, N. (2009) The digital native – myth and reality, *Aslib Proceedings: New Information Perspectives*, Volume 61, Issue 4, pp. 364–379.
- Sieber, A. (2021) Digital Barbarism: The New Colonization of the Mind, *Critical Arts*, Volume 35, Issue 5–6, pp. 252–260.
- Smahel, D., Machackova, H., Mascheroni, G., Dedkova, L., Staksrud, E., Ólafsson, K., Livingstone, S., and Hasebrink, U. (2020) *EU Kids Online 2020: Survey results from 19 countries*, *EU Kids Online*. http://www.lse.ac.uk/media-and-communications/assets/documents/research/eu-kidsonline/reports/EU-Kids-Online-2020-10Feb2020.pdf?fbclid=IwAR2S3WHcLlSBvt6DPUmdTA11JsVYR39TnbjIVTtvvF6b_R-hG0UQy8fZvc
- Small, G. and Vorgan, G. (2009) *iBrain: Surviving the Technological Alteration of the Modern Mind*, London: Harper Paperbacks.
- Spitzer, M. (2018) *Digitalna demencija - kako mi i naša djeca silazimo s uma*, Zagreb: Ljevak.
- Staley, D. J. (2014) *Brain, mind and internet: A deep history and future*, Basingstoke, England, UK: Palgrave Macmillan.
- Tapscott, D. (1998) *Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation*, New York: McGraw Hill.
- Terkl, Š. (2011) *Sami zajedno*, Beograd: Clio.
- Todorović, A. L. (2017) *Diskurs novih tehnologija*, Beograd: Clio.
- Tvengi, Dž. M. (2017) *Internet generacija: dezorijentisanost dece u digitalnom dobu*, Novi Sad: Psihopolis institut.
- Twenge, J. Chapter 5: The sad state of happiness in the United States and the role of social media. In: *World happiness report 2019*, eds. Helliwell, J., Layard, R. and Sachs, J. (2019), New York, NY: Sustainable Solutions Network. <http://worldhappiness.report/ed/2019/the-sad-state-of-happiness-in-the-united-states-and-the-role-of-digital-media/> [Online Resource].
- Van Deursen, A. J. and Van Dijk, J. A. (2019) The first-level digital divide shifts from inequalities in physical access to inequalities in material access, *New Media Society*, Volume 21, Issue 2, pp. 354–375. doi: 10.1177/1461444818797082
- Van Dijk, J. A. (2005) *The Deepening Divide: Inequality in the Information Society*, New York, NY: Sage Publications.
- Van Dijk, J. A. G. M. and Van Deursen, A. J. A. M. (2014) *Digital skills, unlocking the information society*, Palgrave Macmillan.
- Van Dijk, J. A. (2020) *The digital divide*, Cambridge: Polity Press.
- Виденовић, М. и Чапрић, Г. (2020) *ПИСА 2018: извештај за Републику Србију*, Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. https://obrazovanje.org/rs/uploaded/dokumenta/PISA-2018_Izvestaj-za-Republiku-Srbiju_ceo.pdf
- Виготски, Л. С. (1983) *Мишљење и јовор*, Београд: Полит.
- Вотсон, Р. (2016) *Будући умови: како дигитално доба мења наш ум*, Београд: Плато.
- Vuorikari, R., Kluzer, S. and Punie, Y. (2022) *DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens*, EUR 31006 EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg. <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC128415>
- Zubof, Ž. (2019) *Doba nadzornog kapitalizma: borba za budućnost čoveka na novom rubu moći*, Beograd: Clio.

- Yu, L. (2006) Understanding information inequality: making sense of the literature of the information and digital divides, *Journal of Librarianship and Information Science*, Volume 38, Issue 4, pp. 229–252.
- Wolf, M. (2018) *Reader Come Home: The Reading Brain in a Digital World*, Harper Paperbacks.
- Wresch, W. (1996) *Disconnected: Haves and Have-nots in the Information Age*, Brunswick; NJ: Rutgers University Press.

Dobrinka Kuzmanović

University of Belgrade – Faculty of Philology, Seminar for Social Sciences

FROM "DIGITAL NATIVES" TO "DIGITAL CRETINS" – YOUTH AND DIGITAL DIVIDES

Abstract: *In this paper, the author analyzes the phenomena of the first-level, second-level and third-level digital divide in the context of generations "digitalized from birth", with a focus on individual differences in the digital literacy of young people – the second-level digital divide. At the beginning of the 21st century, with the increasing availability of digital technology and the Internet, there is a gradual reduction of the digital divide – in terms of the availability of digital technologies, but, judging by empirical findings, it is also deepening – in terms of the digital literacy of young people and the benefits of using technology in everyday life. Despite this, the discourse about young people as "digital natives", after two decades since its appearance, is still present, especially in the media and in non-academic context. On the other hand, in recent years, under the cover of "moral panic", fueled by the COVID-19 pandemic, there is an increasingly popular discourse about young people as "digital cretins", who, thanks to the intensive use of the Internet and "have fun until death" are becoming more and more "shallow", threatening to collapse the civilizational heritage of human society. Scientists and researchers have a complex task that requires a nuanced theoretical approach, devoid of "techno-utopian" and "techno-pessimistic" predictions.*

Key words: *first-level, second-level and third-level digital divide, digital literacy, youth, "digital natives", "digital cretins"*

Рад примљен: 14. 6. 2022. Рад прихваћен: 18. 7. 2022.